

УДК 330.342.2

Вітер І. І.

Кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри світового господарства і міжнародних економічних відносин Київського університету туризму, економіки і права

РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ СИЛ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН В ПЕРІОД ПЕРЕРОДЖЕННЯ ФЕОДАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА У РИНКОВЕ (НАПРИКІНЦІ XV – НА ПОЧАТКУ XVI СТОЛІТТЯ)

Вітер І. І. Розвиток продуктивних сил європейських країн в період переродження феодального господарства у ринкове наприкінці XV – на початку XVI століття. Стаття присвячена розгляду основних аспектів господарського розвитку країн Західної Європи наприкінці XV – на початку XVI ст. Аналізуються процеси розкладу феодальних відносин, формування основних рис індустріального суспільства і передумов переходу до нього, зародження інститутів ринкової економіки.

Ключові слова: Європа, розклад феодалізму, індустріальне суспільство, інститути ринкової економіки, комунальні революції, цехове виробництво, купецька гільдія, форми феодального землеволодіння.

Витер И. И. Развитие производительных сил европейских стран в период перерождения феодального хозяйства в рыночное в конце XV – начале XVI века. Стаття посвящена рассмотрению основных аспектов хозяйственного развития стран Западной Европы в конце XV – начале XVI вв. Анализируются процессы разложения феодальных отношений, формирования основных черт индустриального общества и предпосылок перехода к нему, зарождения институтов рыночной экономики.

Ключевые слова: Европа, разложение феодализма, индустриальное общество, институты рыночной экономики, коммунальные революции, цеховое производство, купеческая гильдия, формы феодального землевладения.

Viter I. The development of the productive forces of European countries during the degeneration of the feudal economy to market economy in late XV – early XVI century. The article deals with the basic aspects of economic development of Western Europe in the late XV – early XVI centuries. Analyzes the processes of decomposition of feudal relations, the formation of the main features of industrial society and preconditions for the

transition to it, the emergence of market economy institutions.

Key words: Europe, the schedule of feudalism, the industrial society, the institutions of a market economy, communal revolution, shop production, merchant guild, forms of feudal tenure.

XVI-XVII століття в еволюції європейської цивілізації були *періодом переходу від феодального до індустріального суспільства*. Зміст цієї перехідної епохи полягав у розкладі феодальних відносин, формуванні передумов індустріалізації господарства та зародженні інститутів ринкової економіки.

Головною причиною переродження феодальних відносин у ринкові виступила неадекватність форм організації феодального господарства умовам його відтворення й подальшого розвитку суспільства. У надрах феодального суспільства як цілковито об'єктивне явище відбувалася еволюція господарського розвитку в напрямку поступового витіснення натуральної форми господарства товарною. Криза натуральної системи господарства була початком становлення господарства ринкового типу.

Розклад феодального господарства був пов'язаний з такими процесами, як розвиток товарного господарства, формування великих капіталів, перетворення феодальної земельної власності на об'єкт купівлі-продажу, використання найманої робочої сили, посилення майнової та соціальної диференціації тощо.

Генезис індустріального суспільства неможливо проаналізувати без розгляду певних передумов. Передумови індустріалізації господарства та зародження інститутів ринкової економіки склалися в другий період європейського феодалізму в країнах Північно-Західної Європи (Англії, Нідерландах, Франції). Головними з них були: просте товарне виробництво, купецько-лихварський капітал, руйнація натурально-господарських форм феодального господарства, ремісничих цехів, купецьких гільдій, грошова рента, становлення внутрішніх національних ринків. Створенню загальноєвропейського товарного й грошового ринку сприяла міжнародна торгівля [1].

У країнах Західної Європи початок переходу від феодального до капіталістичного господарства поклали зміни у сфері матеріального виробництва, *стані та характері розвитку*

продуктивних сил, а також розширення внутрішнього і зовнішнього ринку, що сформувалися на рубежі XV і XVI ст. [2].

На кінець XV ст. економіка феодального господарства в країнах Західної Європи набуває певного розвитку, чітко окреслилося феодальне та селянське господарство. Швидко розвивається й зростає економічна роль феодальних міст, а в них – ремісничого виробництва, яке перетворюється на дрібнотоварне, поглиблюється суспільний поділ праці, розвивається внутрішня та зовнішня торгівля, зростає роль грошей. Зростання ринку, втягування сільського господарства в товарно-грошові відносини лягає в основу цих процесів.

Поділ праці набуває якісно нового значення й розвивається на різних господарських рівнях: міжнародному (спеціалізація країн на виготовленні окремих видів товарів), макроекономічному, національному (остаточне виділення ремесла в окрему галузь, поява нових галузей економіки), мікроекономічному (поопераційний поділ праці в цехах, мануфактурах).

У процесі розкладу феодальних господарств та переходу до індустріалізованих капіталістичних господарств вирішальна роль належить розвитку науки, техніки, промисловості, сільськогосподарського виробництва, результатом чого було створено передумови для здійснення великих географічних відкриттів кінця XV – середини XVII ст.

Для перехідного від феодального до індустріального господарства періоду характерні *значні досягнення в галузі науки й техніки*. Розвиток доменного виробництва став основою революції у військовій справі. Перехід до виготовлення стволів способом їх відливання відкрив можливість до переозброєння армії – заміни холодної зброї на вогнепальну. З початку XVI ст. вогнепальна зброя спричинила справжню революцію у військовій справі, що дозволило збільшити чисельність армії. Саме в цей період у країнах Західної Європи відбуваються важливі зміни, пов'язані зі створенням постійних армій, які потребували багато зброї, тканин для обмундирування.

Винайдені й сконструйовані телескоп, мікроскоп, термометр, барометр. Стрімкого застосування набувають механічні молоти, годинникові механізми з маятником. Активно розвиваються доменне виробництво, друкарство. Упровадження різних

механічних засобів супроводжується підвищенням продуктивності праці в 3-4 рази. Відбувається розвиток мануфактурного виробництва із застосуванням вільнонайманої праці.

З розвитком науки й техніки великі зміни відбуваються в усіх основних галузях промисловості. До початку XVI ст. відбулось значне удосконалення знарядь праці та технології виробництва. В авангарді цього процесу йшли добувна та обробна галузі. Значного удосконалення зазнала *металургійна промисловість*: замість невеликих горнів почали будувати більші, до 3-х метрів висотою, повітря в які подавалося великими міхами за допомогою удосконаленого водяного колеса, яке використовувалося як двигун. Це дало можливість отримувати чавун, а в разі його наступної переробки – залізо і сталь. Удосконалення доменної печі дало можливість отримувати більш якісний метал.

У *металообробці* почали застосовувати молоти для кування металу й прості види шліфувальних та токарних верстатів. Удосконалювалися молоти, які приводилися до дії силою води. З'явилися свердлильні верстати та верстати для виробництва листового заліза й металевого дроту. Як двигун широко використовували водяне колесо «верхнього бою», яке давало значно більше енергії й могло виконати більший обсяг роботи, ніж колесо «нижнього бою». Це істотно розширило географію промислового виробництва – його перестали прив'язувати до великих річок, оскільки для роботи нового водяного колеса було досить відвідного каналу. Різноманітні механічні пристрої, примітивні машини, які приводились у дію мускульною силою людини або силою тварини, вітру чи води, з'явилися в інших галузях.

Зміни в техніці й технології спостерігалися також у *текстильній промисловості*, яка в той час була найбільш поширеною галуззю промисловості. Збільшення та утримання армії вимагало зростання виробництва не лише металу, але й тканин, а це призвело, в свою чергу, до вдосконалення самого ткацького верстату.

Великі зрушення відбулися у *засобах переміщення*, особливо – у морському транспорті. Набуває суттєвого розвитку

суднобудування. В кінці XV ст. було побудовано новий тип морського судна – каравелу. Такі судна мали велику кількість вітрил й могли рухатися проти вітру за допомогою системи парусів. Будучи значно місткішими, вони могли брати на борт численну команду та значний запас провіанту, розрахований на довгий час плавання в океані.

Почалося *виробництво паперу й книгодрукування* за допомогою літературного набору, виробництво окулярів і годинників [2, с. 63-64].

Розвиток ремесла й торгівлі у феодальній системі господарства, відокремлення ремесла від землеробства мали своїм наслідком *виникнення середньовічних міст*, розвиток в яких торгівлі й промисловості відіграв, у свою чергу, особливу роль у зародженні ринкової економіки у Європі.

Перш за все міста відіграли важливу роль у становленні приватної власності, адже в них жили вільні люди, що не перебували в особистісній залежності. Завдяки наявності захисних міських стін та інших споруд військовий захист здійснювався городянами самостійно, без допомоги феодалів.

Західноєвропейські міста були осередками ремісників та торгових людей. Поява міських ремісників призвела до зростання продуктивності праці та якості товарів, а також – до жвавого товарообміну між городянами й селянами. Тому ремісники все частіше переходили в міста, де вони були більш самостійними й де існував більш високий попит на їх вироби, що було також однією з форм опору феодалам. Місто забезпечувало всі необхідні умови для виробничої діяльності та збуту ремісничої продукції: безперешкодну зустріч замовників і покупців з виконавцем замовлень; охорону від воєнних виступів; водопостачання (недарма усі великі міста стоять на річках або озерах, а їх назви містять слово «міст» (Кембридж, Понтуаз, Брюгге) або «фортеця» (Манчестер, Ланкастер, Страсбург, Петербург). Розвиток міських поселень підтримувався державою та церквою, оскільки вони розраховували на створення в містах своїх опорних пунктів, а також – на грошові надходження від міського населення.

Зростання продуктивності праці у сільському господарстві, збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської сировини

й продовольства, які спостерігалися від XII ст., відокремлення ремесла від землеробства, що відбулося під впливом об'єктивного процесу суспільного поділу праці, – все це спричинило економічне відродження європейських міст.

Завдяки розвитку ремісництва міста одержують вирішальну перевагу перед феодалним селом. Їх роль поступово змінюється – міста перетворюються з адміністративних та релігійних центрів на центри економічного й культурного прогресу. На фоні цього відбуваються зрушення у соціальній структурі населення, його диференціація за рівнем та умовами життя. Паралельно із зростанням кількості населення в містах відповідно зменшувалася кількість селянства. Почав формуватися середній прошарок населення.

Формування ринку забезпечувало місту економічне управління феодалним селом: воно (місто) встановлювало ціни, за якими відбувався товарообмін. Феодалний маєток був змушений пристосовуватися до міського ринку. Отже міста були явищем, стороннім для феодалізму, оскільки тут не було феодалного землеволодіння й феодалної ренти. Якщо основою феодалних відносин було натуральне господарство, то міста були осередками товарного виробництва й торгівлі. Не випадково міста з самого свого заснування протистояли феодалам, адже буржуазія, що прийшла на зміну феодалам, зростала в містах.

В Західній Європі перші феодалні міста з'явилися в Італії та Франції: Венеція, Генуя, Неаполь, Флоренція, Піза, Тулуза, Марсель та інші. Деяко пізніше почалася урбанізація Англії, Німеччини, Скандинавії, Фландрії.

Всі міста мали свій центр, який включав ринкову площу, міський кафедральний собор і ратушу. Через собори забезпечувалось «пряме» спілкування з Богом. В результаті релігія позбулася утисків влади, а Реформація принесла в собі ідею рівності перед Богом багатих і бідних, людей з владою й без.

На фоні розпаду феодалізму проявляються зміни в міській соціальній структурі. З розвитком товарно-грошових відносин найбільш заможними городянами міст стають купці, власники ремісничих майстерень, домовласники, лихварі, представники духовенства. Населення міста поповнюється за рахунок великих

феодалів з дружинниками, представників королівської адміністрації, а також – лікарів, артистів, художників, викладачів та тих, хто був зайнятий у сфері обслуговування.

В період розквіту феодалізму населення міст все більше обтяжувалося своїм підлеглим становищем щодо сеньйора (феодала), який володів міською землею та регламентував життя населення. Феодали, переселяючись у міста, поступово стають феодальною аристократією та отримують певні привілеї.

Протиріччя, що сформувалося між громадянами й феодалами, з розвитком європейських міст ставало все рельєфнішим. Це призвело в XII-XIII ст. до так званих *комунальних революцій* (відкритих антифеодальних збройних виступів, а також – викупу жителями міст власних привілеїв та вольностей у сеньйорів за гроші). Суперечки між феодальною аристократією, що мала привілеї, і міськими громадянами згодом призвели до вибуху демократичних революцій, скасування привілеїв земельної аристократії та ліквідації нерівності.

В результаті комунальних революцій населення великої кількості міст завойовує самостійність управління. В Італії виникає ряд міст-республік – Венеція, Генуя, Мілан, Флоренція; у Франції та Нідерландах – міста-комуни; в Німеччині – вільні міста (Бремен, Гамбург, Любек) та імперські (Нюрнберг, Аугсбург); в Англії більшість міст перейшла від старих власників під юрисдикцію короля.

Головна перемога мешканців міст (міщан) полягала в тому, що вони домоглися особистого звільнення від кріпосної залежності. Це ж створювало сприятливі умови для більш ефективного розвитку ремесла та торгівлі. Городяни, що вивільнилися від феодальної залежності, отримували більш високий, ніж у селян, соціальний статус. Але серед міського населення відбувалися процеси швидкого соціального розшарування. Із заможної верхівки виокремилася бюргерство як особисто вільні люди, що володіли певними коштами й сплачували міські й державні податки. З їх числа формувався заможний міський стан, який пізніше став основою європейської буржуазії й склав так званий середній клас.

На кінець XV ст. місто переважно стало осередком вільних від кріпосної залежності людей і якісно відрізнялося від міст

Стародавнього світу. Середньовічне місто – це самостійна організація з певною системою самоуправління.

В результаті комунальних революцій європейські міста домоглися високого рівня самостійності та влади над навколишніми землями. Міста-комуни повністю звільнилися від феодалних повинностей, отримали право на створення органів міського самоуправління, формування міського суду, фінансової й податкової систем тощо.

В процесі свого розвитку ремесло поступово почало переходити на стадію товарного виробництва – ремісники починають працювати на замовлення споживачів, а вироби – продавати торгівцям. Формами організації такого виробництва стають ремісничі майстерні, цех, мануфактура.

В містах Західної Європи поступово зароджується промислове й торгівельне підприємництво. Місцеві жителі організовуються в *ремісничі цехи й купецькі гільдії*, а під керівництвом своїх виборних органів проводять боротьбу проти феодалів. Поступово в містах утворюється буржуазна економіка, яка й зруйнувала феодалізм. З бюргерів виростала міська буржуазія.

В окремих випадках цехове ремесло переростало в капіталістичне виробництво. Наприклад, у Флоренції в XIV ст. членами цеху сукноробів були не ремісники, а купці, що закупували й продавали бавовну. В майстерні, що належала такому купцю-майстру, працювало декілька десятків найманих працівників – «чомпі», а інші учасники процесу виробництва сукна працювали по своїх домівках. До складу цеху ані «чомпі», ані інші працівники не входили. Так, у XIV ст. у Флоренції виникли *перші капіталістичні мануфактури*.

Таким чином основний внесок міст в руйнування феодалної системи господарства полягав у *розвитку товарно-грошових відносин*, центрами яких вони були. Позбавившись особистої залежності від феодала, ремісник набував нової залежності – залежності від корпоративності всієї цехової системи, яку, правда, ще не можна назвати економічною.

В розвитку цехового виробництва можна виділити два основних етапи. *На першому етапі* цехова організація зіграла позитивну роль у розвитку матеріального виробництва.

Виникнення ремісничих цехів було викликано боротьбою міщан з феодалами за свою незалежність. Головним завданням цехів на цьому етапі був захист ремісників від сваволі феодала. Перевагами цехової форми організації були: захист від конкуренції, організація кооперації, взаємодопомога, передача технологій та майна, захист та охорона власності.

Але у XV ст., на другому етапі, цехова організація, спрямована на зберігання дрібного виробництва, дуже сильно сковувала техніко-економічну сферу й гальмувала розвиток ремесла. Вона не дозволяла укрупнювати майстерні та вводити поопераційний поділ праці між працівниками, тобто перешкождала зростанню продуктивності праці. Жорстка цехова регламентація, недопущення соціально-економічної диференціації серед майстрів, стеження за встановленням монопольних цін на однорідну продукцію були перепорою для нагромадження капіталів, заважали розвитку ринкових відносин.

Виконавши завдання захисту інтересів ремісників, цехи стали серйозно гальмувати процес переростання ремісничого виробництва у дрібнотоварне. Це стало найбільш очевидним на етапі розкладу феодалізму та становлення ринкових відносин.

Цехове ремесло стало одним із головних перешкод на шляху капіталістичної промисловості, тому воно повинно було поступитися менш регламентованому мануфактурному виробництву.

Зміни у промисловому виробництві сприяли *інтенсифікації сільськогосподарського виробництва*, хоча воно розвивалося повільнішими темпами, ніж промисловість. У XVI ст. розпочався перехід до багатопільної системи землеробства й травосіяння. Розширилось використання добрив, зросли кількість і якість сільськогосподарського реманенту, виробленого з металу, для обробки землі застосовувався більш вдосконалений плуг на кінній тязі. В тваринництві були виведені нові, більш продуктивні породи худоби, зростала порайонна спеціалізація відповідно до природно-кліматичних умов окремих країн. Все це підвищило продуктивність праці в сільському господарстві.

Виникає *територіальна спеціалізація сільського господарства*, зростає його товарність, збільшується питома вага продукції, призначеної не на власне споживання, а на продаж.

На початку XVI ст. в багатьох країнах Західної Європи було відновлено той духовно-культурний й технічний рівень розвитку, і перш за все розвитку сільського господарства, якого вони досягли на початку XIV ст. В результаті тут знову почала діяти диспропорція між темпами зростання чисельності населення та темпами освоєння нових земель. Там, де ще були резерви вільних земель (наприклад, в німецьких державах східніше Ельби), відбувалося їх подальше освоєння. Там, де резерви були вичерпані, зусилля селян були спрямовані на інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва.

Далі від усіх країн в цьому просунулися *Нідерланди* (пізніше отримали назву Голландія). Тут вже давно було здійснено перехід до трипілля та поступово впроваджувалося багатопілля або плодозмінна система (отримала назву «дрис»).

Перехід до трипілля продовжувався східніше Ельби, причому це стосувалося не тільки німецьких держав, але й *Польщі, Великого князівства Литовського, Московської Русі*. На півдні ж *Франції* у провідну систему землеробства перетворилося двопілля. Воно панувало на *Апеннінському та Піренейському півостровах*. Інтенсифікація землеробського виробництва мала своїми наслідками підвищення врожайності. Найбільш високих показників досягли Нідерланди.

Але, якщо в одних європейських країнах досягнутий рівень землеробського виробництва дозволяв задовольняти продовольчі потреби, інші відчували продовольчі труднощі й вимушені були збільшувати імпорт хліба. Перш за все це стосувалося Іспанії та Нідерландів.

В *Іспанії* уряд вимушений був ввести регламентацію хлібних цін, а у XVI ст. пішов на введення продовольчого податку. Набула натурального характеру церковна десятина. Хлібом почали стягувати борги та орендну плату. Уряд неодноразово запобігав до примусової закупівлі хліба за твердими цінами. Спочатку продовольча криза на Піренейському півострові була викликана відставанням темпів зростання сільськогосподарського виробництва від темпів росту чисельності населення. Пізніше до цього долучився ще один фактор – скорочення площ посівів.

Нідерланди, з їх найвищими врожайностями, у XVI ст., як й інші

країни, де зростала кількість населення, також не забезпечували себе хлібом й задовольняли свої продовольчі потреби значною мірою за рахунок його імпорту (за деякими даними, в XVI ст. Нідерланди ввозили до 75% необхідного їм зерна).

З метою захисту фермерів від конкуренції з іноземними товарами *англійський уряд* застосовував протекціоністські методи: у 1660 р. було введено високе мито на хліб, м'ясо, худобу; в 1689 р. були встановлені спеціальні премії за експорт хлібу. Був прийнятий закон про осілість, відповідно до якого селянам заборонялося залишати свої приходи.

Отже з розвитком товарного виробництва відбувалося *руйнування натурального господарства*. Воно супроводжувалося розвитком торгівлі, яка, у свою чергу, стимулювала розширення промислового виробництва. Це викликало збільшення у XVI-XVII ст. попиту на робочі руки. Між тим, аграрне перенаселення та руйнування селянського господарства, що розпочалося, не могли повністю задовольнити цей попит. Створюються умови, які стимулюють використання найпростіших машин.

Досягнення західноєвропейських країн у промисловості й сільському господарстві у кінці XV – на початку XVI ст. обумовили значне збільшення обсягів виробництва товарів та товарообігу.

Позиції феодалізму в сільському господарстві були міцнішими, тому процес його розкладу тут йшов повільніше. Об'єктом купівлі-продажу феодальна земельна власність стає поступово, з розвитком процесу розорення дрібного й середнього дворянства та його поширенням у все більших масштабах.

В результаті *селянське володіння еволюціонувало у дрібну селянську власність, феодальна грошова рента й оренда – у капіталістичну ренту й оренду, застосовувалася наймана робоча сила, зростало міське населення*.

Період, що припадав на кінець XV ст., характеризувався такими особливостями у формах феодального землеволодіння: *алод* – приватна форма землеволодіння; *бенефіцій* – умовне й тимчасове володіння, яке надавалося не у власність, а у користування за умови несення військової служби; *феод* – спадкова феодальна власність, на яку з часом перетворився бенефіцій.

В цей період феодальна власність на землю складала основу

феодалних відносин й надавала право на отримання фіксованої феодалної ренти. Феодалні відносини передбачали двох суб'єктів власності на землю – феодала, що мав право на отримання ренти, й селянина, у якого було право розпоряджатися землею. Відібрати землю у селянина феодал права не мав.

Отже, економічною основою феодалного господарства виступала феодална власність на землю. Наявність власності на землю надавала право феодалові отримувати фіксовану *феодалну ренту* з цієї землі, яку сплачували люди феоду, що жили на ній та мали право розпорядження нею.

Звернімо увагу на те, що власниками феодалної землі фактично були феодал (який мав право на отримання ренти, але не міг відібрати землю у селянина) і залежний від феодала селянин (який мав право розпоряджатися землею, передаючи її у спадок або продаючи її комусь іншому, але разом з переходом зобов'язань сплачувати ренту). Тому феодалні відносини виникали між двома суб'єктами власності на землю й, на відміну від умов натурального господарства, в умовах товарного виробництва надавали більшу можливість для економічного розвитку.

Втягуючись в торгівлю, феодалне господарство поступово починає втрачати свою замкненість та натуральність й набуває рис товарного характеру. Воно стає все менш феодалним. Замість відробіткової та продуктової ренти, характерної для попередніх часів феодалізму, поступово починає переважати грошова рента (відбувається процес *комутації ренти* як перехід від відробіткової та продуктової видів ренти до грошової). Форми особистої залежності селян змінюються.

В Західній Європі розвиток феодалізму та процесу комутації в різних країнах відбувався з певними особливостями. Так, у *Франції* було ліквідовано панщину (примусову працю селян в господарстві феодала, яка мала низьку продуктивність) й замінено на грошові платежі (XIV ст.). Скасування панщини означало ліквідацію власного, доменіального господарства феодала. Після цього стає непотрібним кріпосне право, що змушувало селян працювати на полі феодала. З кінця XV ст. натуральний оброк замінюється на грошовий.

Комутація обумовила зв'язок селян з ринком і поступовий

розвиток товарно-грошових відносин. Необхідність сплачувати феодалську ренту, церковну десятину, зростаючі державні податки у грошовій формі призвела до появи лихварів, у яких селяни брали позики.

Зміни, що відбувалися в процесі скорочення феодалського й розширення селянського господарства, мали своїми наслідками змінення у співвідношенні між промисловістю та сільським господарством, між містом та селом. Найпомітніше підвищення ролі міст відбувалося в Англії, Іспанії та Франції. Але лідерами в цьому відношенні були Нідерланди. Тут у XVI ст. в містах було сконцентровано вже більше половини всього населення. Це свідчило про те, що Західна Європа на той час переживала процес перетворення промисловості на провідну галузь економіки.

Відбувається подальший розвиток обміну, виникають зміни у фінансовій сфері. Разом з містами зростає торгівля. Виробництво й обмін товарами все більше активізуються. Міські базари, що збиралися щотижня, стають щоденними. Продавати стає обов'язком селян, купців та ремісників, оскільки в умовах базару легше здійснювався контроль. Але у проміжку між ринковими днями ремісники починають торгувати прямо в крамниці. Потім крамниці починають спеціалізуватися на продовольчих, непродовольчих товарах, на вині, колоніальних товарах або товарах довготривалого зберігання. Поступово крамарі стають замовниками товарів й кредиторами ремісників.

Оскільки продавати на ринках стає обов'язком, торгівельна діяльність багатьох пов'язується як із внутрішнім, так і з зовнішнім ринковим обміном. Ці обставини привели в подальшому до швидкого формування буржуазії.

Розорення дрібних працівників в містах та селах і розширення торгівлі викликало розвиток кредитно-позичкових операцій, особливо – у сфері транзиту й оптових операцій. Перевезення значної кількості грошей створювало незручності й було просто небезпечним. Тому там, де пролягали торгові шляхи, можна було отримати гроші від агентів мінняйли за розпискою (векселем), завіреною нотаріусом.

Кредит, що виникає таким чином, швидкими темпами набуває розвитку, прискорюється грошовий обіг. Бурхливо розвиваються ярмарки. Вони стають головною формою

середньовічної торгівлі, оскільки купці, що займалися доставкою товарів до місць споживання, не мали можливості для закупівлі товарів об'їжджати всі міста Європи. На ярмарках збирався повний асортимент товарів з величезних територій. Найбільшими ярмарками в Європі стають ярмарки французької провінції Шампань, оскільки ця французька провінція знаходилася на перетині торгових шляхів. З часом сформувалися особливі правила торгівлі – ярмаркове право, у відповідності з яким регулювалися відносини між торговцями різних країн та міст.

Розвиток обміну, кредитно-позичкових операцій та фінансових інструментів в «царстві» феодалних відносин привнесив елементи нової господарської системи, зародками якої вони виступали. Відбувається виділення фінансової діяльності в особливу галузь. Одними з перших такими фінансовими інструментами, як векселі, кредити, позики, торговельні угоди, опанували італійці. За ініціативою францисканських монахів з 1462 р. в італійській провінції Ломбардія (пізніше – і в інших містах Італії) створюються заклади, що видавали позики під заставу, які отримали назву ломбарди.

Складні операції європейського купецтва, розширення торгових оборотів і безперервність торговельних угод привели до створення нових установ – бірж, де купці або їхні прикажчики могли щоденно зустрічатися й укласти комерційні та грошові угоди. Грошовий ринок, що в XV ст. виник у місті Безансон, став своєрідною міжнародною фондовою біржею та був попередником майбутніх бірж у Лондоні й Антверпені. Тут установлювався курс грошей, здійснювалися грошові перекази, підписувалися фінансові угоди. Біржа стає постійним місцем зустрічі банкірів, торговців, маклерів, комісіонерів, негоціантів, агентів банків. Пізніше стали утворюватися банківські контори й банки.

Грошові операції тієї епохи були пройняті духом сміливої заповзятливості й ризикованих рішень. В середовищі нового класу – буржуазії – утворюється своя аристократія, яка формується шляхом нагромадження великих готівкових капіталів у найбільш спритних ділків, здебільшого в результаті різних кредитних операцій.

Збільшення масштабів торгових операцій призводить до

появи перших закритих товариств з обмеженою відповідальністю – командитних, а потім – й акціонерних, які поступово починають витіснити сімейні фірми. Таким чином виникають позасімейні господарства. Все це свідчило про поживлення економічного життя внаслідок розвитку нових господарських форм.

З XIV-XV ст. торговий і лихварський капітал як його найстаріші вільні форми починають проникати у виробництво. Товарно-грошові відносини набувають ширшого розвитку, виникають *елементи нової, капіталістичної господарської системи.*

На етапі розкладу феодалізму та становлення ринкових відносин розвиток товарних відносин став можливий за умови розвитку дрібнотоварного виробництва, яке, у свою чергу, могло розвиватися за умови переростання в нього ремісничого виробництва. Професійні корпорації, в які об'єднувалися ремісники з метою захисту своїх інтересів, були характерною організаційною формою для етапу розпаду феодалізму та становлення ринкових відносин. Торгівля також стала поступово набувати корпоративного характеру. За прикладом ремісників у свої професійні корпорації – гільдії – починають об'єднуватися багаті торговці, які займалися транзитною торгівлею й оптовим продажем, – купці. Купецькі гільдії за функціями були аналогічними цехам – забезпечували захист і охорону власності, обмежували внутрішню конкуренцію, створювали монополні умови у зовнішній торгівлі, упорядковували міри й ваги, забезпечували внутрішній і зовнішній політичний вплив, вели боротьбу проти феодалів і ремісників. Гільдія будувала в містах окремі подвір'я – факторії – для забезпечення безпеки тих купців, що приїхали до міста.

Іншими формами об'єднання за торговельними інтересами були конвої (морські каравани, що охоронялися), пайові купецькі товариства, асоціації купців декількох міст. Великою популярністю користувався торгово-політичний союз купецтва північноєвропейських міст – Ганза (об'єднання, спілка), – який монополізував торгівлю Північної Європи. Ганза мала досить розгалужену структуру, в неї входило декілька сотень міст, вона мала кілька філій. Ганзейський союз охороняв майно своїх

членів, здійснював правовий захист їхніх інтересів.

Висновки. Отже розвиток продуктивних сил у країнах Західної Європи свідчить, що у XVI ст. дрібне господарство ремісників і селян як основних суспільних виробників вичерпало свої можливості й стало неспроможним до подальшого самостійного розвитку. Дрібне товарне виробництво починає поступатися місцем більш продуктивним формам організації виробництва, посилюється його підлеглість капіталу. В економіці провідних західноєвропейських країн натурально-феодальна господарська система поступово витісняється торгівельно-підприємницькими економічними відносинами.

1. Царенко О.М. Економічна історія України і світу. Курс лекцій: навч. посіб. / О.М. Царенко, А.С. Захарчук – Суми: Університетська книга, 2000. – 310 с.
2. Юхименко П.І. Економічна історія: навч. посіб. / П.І. Юхименко. – 2-ге вид., стер. – К.: Вікар, 2006. – 341 с.
3. Черкашина Н.К. Економічна історія: навчальний посібник / Н.К. Черкашина. – Київ: ЦУЛ, 2003. – 193 с.